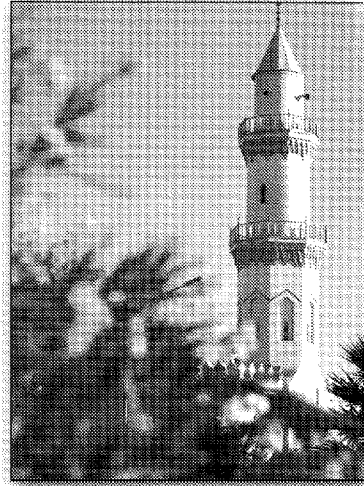

اماکن و آثار

پژوهشی میدانی درباره وضعیت مساجد مکه مکرمه

عبد العزیز ابن صقر الغامدی / حسین صابری

۱- درآمد

یکی از مهم‌ترین رویکردهای نوین در دانش جغرافیا، اهتمام به توزیع جغرافیایی مراکز خدمات عمومی است که افراد، روزانه یا به صورت هفتگی و یا ماهانه، به آن‌ها نیاز دارند. این اهتمام از آنجا سرچشمه می‌گیرد که دانش جغرافیا به پراکندگی مکانی این‌گونه مراکز و سنجش امکان ارائه کردن بهترین راه حل‌های ممکن تأکید دارد؛ به گونه‌ای که به عملکرد هر چه بهتر و آسان‌تر این‌گونه مراکز بینجامد.

جغرافی دانان از اوایل دهه شصت^۱ به این‌گونه مطالعات اهتمام ورزیده‌اند. اما در این میان، موضوع‌ها و ابعادی نیز وجود دارد که در محافل عربی - اسلامی به بررسی آن‌ها پرداخته نشده است. یکی از مهم‌ترین این موضوع‌ها، پراکندگی جغرافیایی خدمات عمومی با روشی علمی و مبتنی بر تحلیل جغرافیایی است.

از سویی شاید مسجدها که خانه‌های خداست، با اهمیت‌ترین مراکز همگانی باشند که ما در زندگی روزانه با آن‌ها سروکار داریم و از جانب پروردگار خویش به این سر و کار داشتن الزام شده‌ایم. چنان‌که همگان می‌دانند بر هر مسلمانی واجب است در هر روز

* - این گفتار در هشتمین کنفرانس سازمان شهرهای عربی در ریاض، ۱۲ رجب ۱۴۰۶ ه.ق. ارائه شده است.

پنج بار نماز بگزارد و در این میان برای او شایسته و گاه بر او بایسته است که این نمازها را در مسجد به جای آورد؛ چه، پیامبر خدا ﷺ در پاسخ آن عرب بادیه نشین و نایبناکه به حضورشان آمده بود و از آن حضرت اجازه می‌خواست تا در خانه خود نماز بگزارد چنین اجازه‌ای نداد و آن‌گونه که بدین مضمون در روایت آمده است از او پرسید: آیا صدای اذان را می‌شنوی؟

او گفت: آری. پیامبر ﷺ فرمود: پس (این بانگ دعوت را) پاسخ بگویی.

اگر ما به مهم‌ترین خدمات اساسی چون خرده فروشی مواد غذایی، مدرسه، درمانگاه، بوستان محلی و از این دست، که شخص هر روزه بدانها نیاز دارد نظری بیفکنیم، خواهیم دید این خدمات هیچ‌کدام متعهد به این امر نیستند که در جای خاص قرار داشته باشند یا در زمان معین خدمات خود را ارائه دهند، بر خلاف مساجد که افراد می‌بایست در اوقات معین در آنها حضور داشته باشند و این امکان نیز فراهم باشد که در مکان‌هایی تقریباً نزدیک به محل سکونت خود به آنها دست یابند.

در پژوهشی که اینک فراروی دارید و یکی از مهم‌ترین ابعاد آن «بررسی چگونگی توزیع مکانی مسجدها در محله‌های مسکونی مختلف» است با این ضرورت مواجه هستیم که برای یافتن بسیاری از حقایقی که احتمالاً در پی بردن به اهمیت توزیع مکانی مساجد دخالتی دارند، ناگزیر می‌بایست اصولی علمی مبتنی بر مطالعات میدانی بنیاد نهاده شود.

آنچه در این نوشتار در اختیار شما قرار گرفته، مطالعاتی است از این نوع که شاید از بعد جغرافیایی نخستین مطالعه میدانی در نوع خود باشد. در این مطالعه، مساجد شهر مکه به عنوان نمونه‌ای برای دیگر شهرها مورد بررسی قرار گرفته است.

۲ - اهداف مطالعه

هدف نهایی این مطالعه، تلاش برای شناخت توزیع مکانی مساجد مکه است که از دور هگذر تعقیب می‌شود:

۱ - پی بردن به وضع کنونی مساجد از نظر ابعاد و خدمات مختلف که بدانها مربوط می‌شود، یا استناد به دیدگاهی که امامان جماعت و نمازگزاران یکایک مسجدهای

موضوع مطالعه، دارند.

۲ - تحلیل مسافت کنونی خانه‌های مسکونی نمازگزاران از مساجد، بر اساس الگوی فعلی پراکندگی مسجدها در هر محله و رسیدن به ترسیمی از وضعیت مطلوبی که در این عرصه باید به سوی آن حرکت کرد.

۳ - پیشینه مطالعه

تاکنون جغرافی دانان به مطالعه درباره مراکز گوناگون خدمات عمومی اهتمام ورزیده‌اند و این مطالعه سه جنبه مهم را در بر داشته است:

۱- پراکندگی خدمات عمومی (public Disvrubtion of public serveces) یعنی شمار این مراکز، میزان پراکندگی آنها و نیز میزان سهولت و راه‌های دسترسی به آنها.

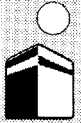
۲- قابلیت و مزیت‌های مراکز خدمات (public service)، بدان معناکه محل جغرافیای هر یک از مراکز خدماتی باید از مزیت‌هایی برخوردار باشد و با نوعی مرکزیت بتواند با تسهیل و انعطاف بیشتری خدمات خود را به مناطق پیرامونی به انجام رساند.

۳- مطالعه ساز و کار توزیع مجدد خدمات (Location allication system). این خود مقتضی مطالعاتی درباره وضعیت خدمات کنونی و مراکز ارائه‌کننده این خدمات و همچنین میزان انجام تغییراتی در جهت توزیع مجدد این مراکز بر پایه اصولی علمی صورت پذیرد.

از این دیدگاه علمی، مراکز خدمات، مراکزی هستند که شخص می‌تواند از طریق آنها به آسانی و در کوتاه‌ترین زمان ممکن به نیازمندی‌های زندگی روزانه خود و نیازهای دیگر از این قبیل دست یابد و آنها را برآورده سازد.

از دیدگاه جیکل «jakeل» و در مطالعه او به سال ۱۹۷۶ میلادی، مراکز خدمات از نظر چگونگی پراکندگی به سه گروه تقسیم می‌شوند:

۱- مراکز با الگوی پراکندگی تصادفی (Random location patternes). شاید چگونگی پراکندگی مساجد، داروخانه‌ها و بوستان‌های محلی بهترین نمونه برای

این الگو باشند.

۲- مراکز تجمع یافته (clustered location patternes). مجموعه‌های

تجاری، برخی از مجموعه مطب‌های بخش خصوصی و یا مراکز دولتی، نمونه‌هایی از این الگوها هستند.

۳- مراکز سامان یافته (uniform location pattern). می‌توان دفاتر پست،

مراکز آتش‌نشانی و امداد و نجات، مدارس و درمانگاه‌های دولتی را نمونه‌هایی از این الگو دانست.

موقعیت جغرافیایی هر یک از مراکز خدمات، به نوعی نمایانگر آن تصمیمی است که خواه بنا بر دلایل اقتصادی و اجتماعی و خواه بنا بر ملاحظات سیاسی در مورد انتخاب محل آن‌ها اتخاذ شده است و به‌طور طبیعی مهندسان طراح این‌گونه مراکز، در فراهم نهادن مقدمات این تصمیم بسیار اثرگذار بوده‌اند.

البته در کنار این مهندسان طراح، اقتصاد دانان و خبرگان سیاست و جامعه‌شناسی و جغرافیا نیز در زمینه مشخص کردن اهمیت مراکز خدمات و روشن ساختن ارتباط این مراکز با عرصه برنامه ریزی و طراحی شهری ایفای نقش کرده‌اند.^۲

از دیدگاه خبرگان امر، اهمیت مراکز خدمات عمومی به نکاتی چون سهولت دسترسی به این مراکز، مقدار مرکزیت آن‌ها و زمان و همچنین مسافت لازم برای رسیدن به آن‌ها وابسته است. هر یک از این نکات نیز خود موضوع مطالعاتی علمی قرار گرفته‌اند؛ چرا که این ویژگی‌ها با هزینه‌های مالی، پیوندی آشکار دارد و همین امر اقتصاد دانان و برنامه‌ریزان و طراحان شهری را به تلاش برای رسیدن به راه‌هایی در مورد کاستن از این هزینه‌ها واداشته است.^۳

اما در زمینه تحلیل داده‌های این دسته از مطالعات، الگوهای متعددی وجود دارد که الگوی «موقعیت مکانی فعلی و مکان پیشنهادی برای مرکز خدمات»^۴ (Location allocation Model) یکی از مهم‌ترین آنهاست. این الگو به بهره جستن از معادلات ریاضی به هدف حل مشکل استقرار فعلی مراکز و استقرار مجدد آن‌ها، به گونه‌ای که بتواند از مقدار مسافت لازم و همچنین از هزینه‌های مالی و رنج لازم برای رسیدن به آن‌ها بکاهد، اهتمام ویژه‌ای دارد. این الگو، همچنین، با الگوهای دیگری چون الگوی

تردد و وسایل حمل و نقل^۵ (transportation mode) پیوند و همسویی دارد. افزون بر این الگوها، شماری از عالمان کوشیده‌اند با به کارگیری شماری از متغیرهای مرتبط با این زمینه الگوهای ویژه‌ای نیز فراهم سازند.^۶

همه مطالعات یاد شده به هدف به سازی سطح خدمات از طریق انتخاب مناسب‌ترین محل برای مراکز ارائه‌کننده آن‌ها انجام پذیرفته و به‌طور طبیعی، الگوهای پیشگفته و تحولات پیش آمده در شیوه‌های کمی مطالعات جغرافیایی، در زمینه حل بیشتر مشکلات مراکز مهم خدمات عمومی؛ از قبیل مراکز درمانی و تجاری، پایگاه‌های امداد و نجات و اماکن عبادی همانند مساجد تأثیر شگرفی داشته‌اند.

۴- برنامه و شیوه پژوهش حاضر

چنان‌که پیشتر گذشت، هدف این پژوهش را می‌توان در دو نکته زیر خلاصه کرد:
۱- شناخت وضعیت کنونی مسجدها از نظر مسافت آن‌ها و خدماتی که ارائه می‌دهند.

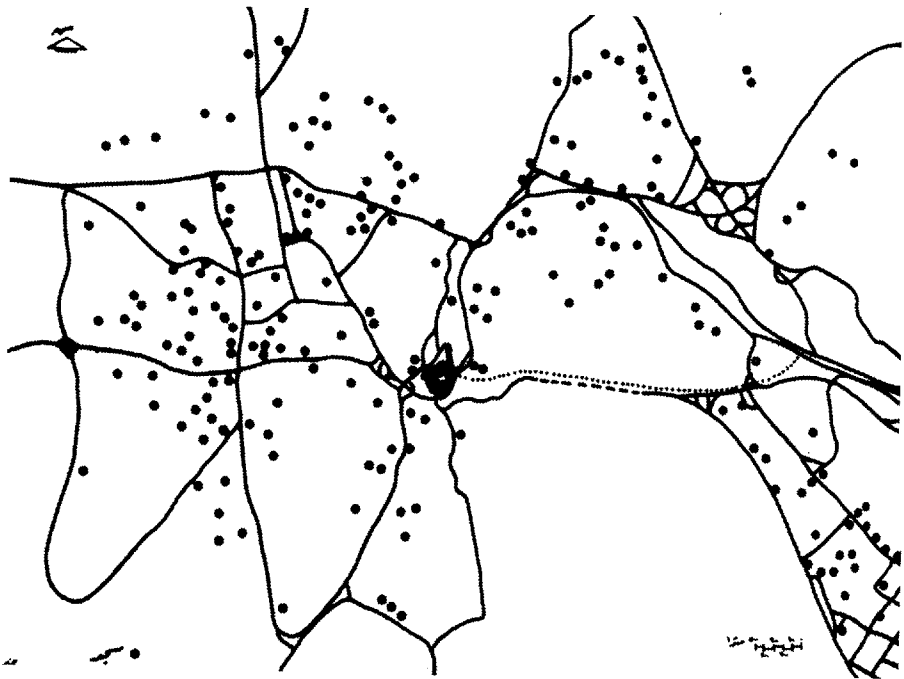
۲- تلاش برای رسیدن به تعریفی درباره بهترین موقعیت مکانی برای احداث مساجد در آینده.

برای رسیدن به هدف نخست، دو نظرسنجی؛ یکی از نمازگزاران و دیگری از امامان جماعت مساجد صورت پذیرفته است. در پرسشنامه‌های سنجش نخست که در میان حدوداً ۶۲۳ نمازگزار توزیع شده، پرسشهایی درباره فاصله خانه‌های نمازگزاران از مسجدهای کنونی، دیدگاه آنان درباره فاصله مطلوب در مسجدهای احداثی در آینده، میزان امکانات رفاهی موجود در مسجد، مشکل توقفگاه خودرو و مسائل دیگر از این دست وجود داشته است.^۷ در مورد ائمه جماعت مساجد نیز حدوداً در میان ۱۵۳ نفر از آن‌ها پرسشنامه توزیع شده و هدف از انجام این نظرسنجی، فراهم آوردن داده‌هایی درباره تابعیت آمد و شدکنندگان به مسجد، شمار نمازگزاران در اوقات مختلف نماز، میزان تسهیلات جانبی همچون استراحتگاه در جوار مسجد، نظافت مسجد و وجود مدرسه حفظ قرآن و موضوع‌هایی دیگر از این قبیل بوده است.^۸

پرسش‌های از این دو نظرسنجی به گونه‌ای سامان یافته‌اند که بتوان با کمک داده‌های

حاصل از آن‌ها، به شناخت وضع کنونی مساجد دست یافت و به نظر نمازگزاران و امامان جماعت درباره مهم‌ترین ابعاد خدمات موجود در مساجد و نیز مشکلات مربوط به ارائه این خدمات، آگاهی پیدا کرد. داده‌های نخستین حاصل از این نظرسنجی، خود محورهای راهنمایی خواهند بود که در آینده به منظور برنامه‌ریزی مناسب‌ترین مکان برای ارائه این خدمات از آن‌ها بهره جسته خواهد شد.

پرسشنامه‌های این پژوهش، در ۱۵۳ مسجد که از مجموع مساجد ثبت شده در اداره حج و اوقاف مکه با شمار افزون بر ۶۰۰ باب (نقشه شماره ۱) به صورت تصادفی انتخاب شده‌اند توزیع گردیده است، بدین ترتیب که در هر کدام از این مساجد پس از پایان هر یک از نمازهای پنج‌گانه، از میان نمازگزارانی که از مسجد بیرون می‌آمده‌اند، به نفر پنجم، دهم، پانزدهم و به همین ترتیب در هر پنج نفر به فرد آخر، پرسشنامه داده شده و نظرسنجی در میان این نمونه‌های تصادفی ترتیبی و به تعداد ۶۲۳ نمازگزار انجام یافته است.^۹

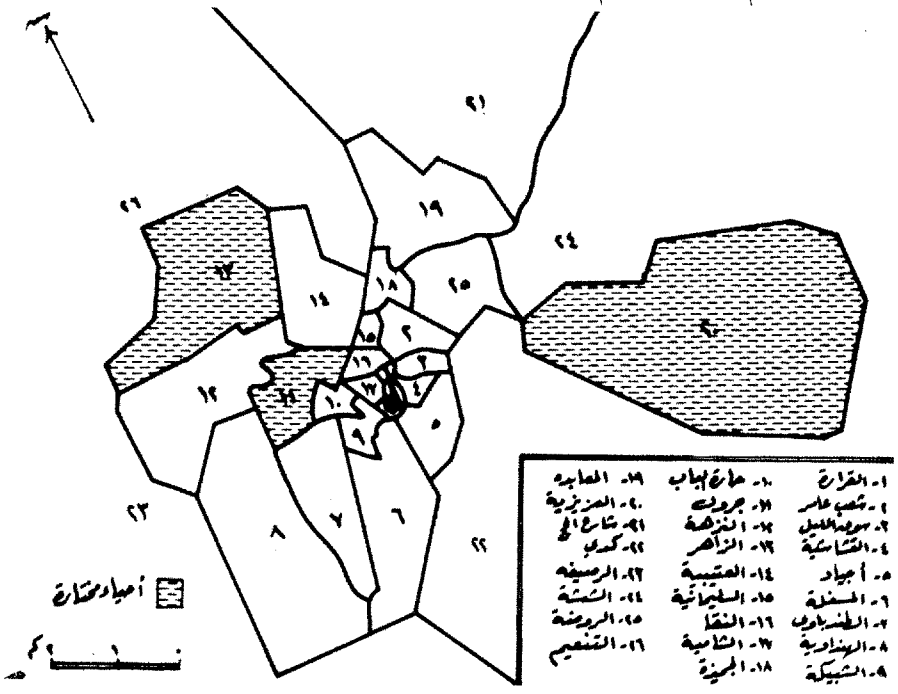
مهم‌ترین مساجد کنونی موجود در مکه مکرمه

اما برای رسیدن به دومین هدف از اهداف پژوهش حاضر؛ یعنی شناخت فاصله

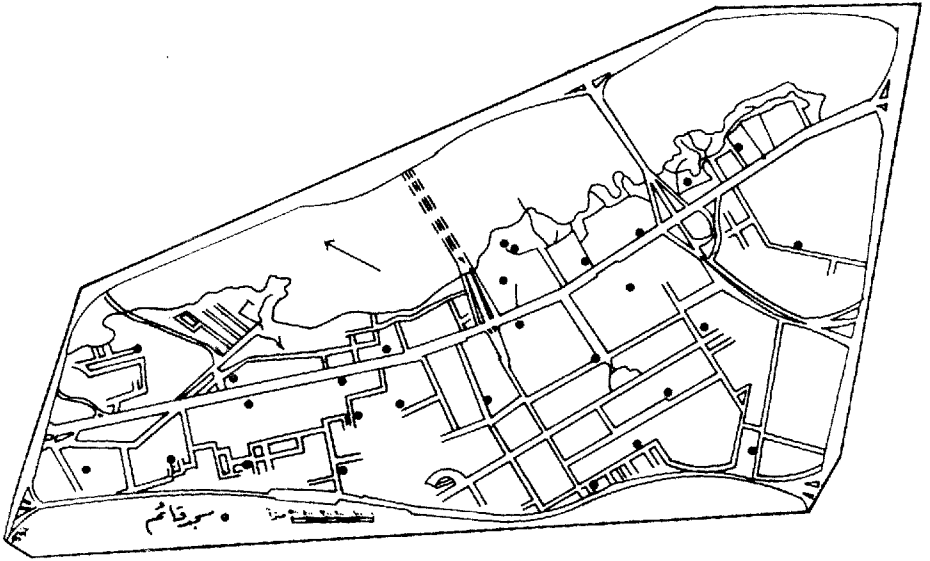
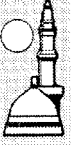

مطلوب میان خانه‌های مسکونی و مساجد از دیدگاه نمازگزاران، سه محله از محله‌های مختلف مکه انتخاب شد تا مطالعات میدانی تفصیلی در آن‌ها صورت پذیرد. در انتخاب محله‌ها این نکته رعایت شده است که به‌طور عام بتوانند نماینده مناطق مختلف شهر مکه باشند؛ چه، محله «جرول» بدان سبب انتخاب شده که نماینده وضعیت موجود مساجد در یکی از محله‌های سنتی و برخوردار از بافت قدیمی شهر باشد؛ منطقه «عزیزیه»، نیز بدان دلیل برگزیده شده است که نمایانگر وضعیت محله‌های جدید در شرق و جنوب شرقی مکه باشد و سرانجام محله «زاهر» نیز از آن روی به عنوان نمونه مورد مطالعه قرار گرفته است که بتواند نماینده محله‌های غربی شهر باشد (نقشه شماره ۲). در این سه محله مطالعات و اقدام‌های زیر انجام پذیرفته است:

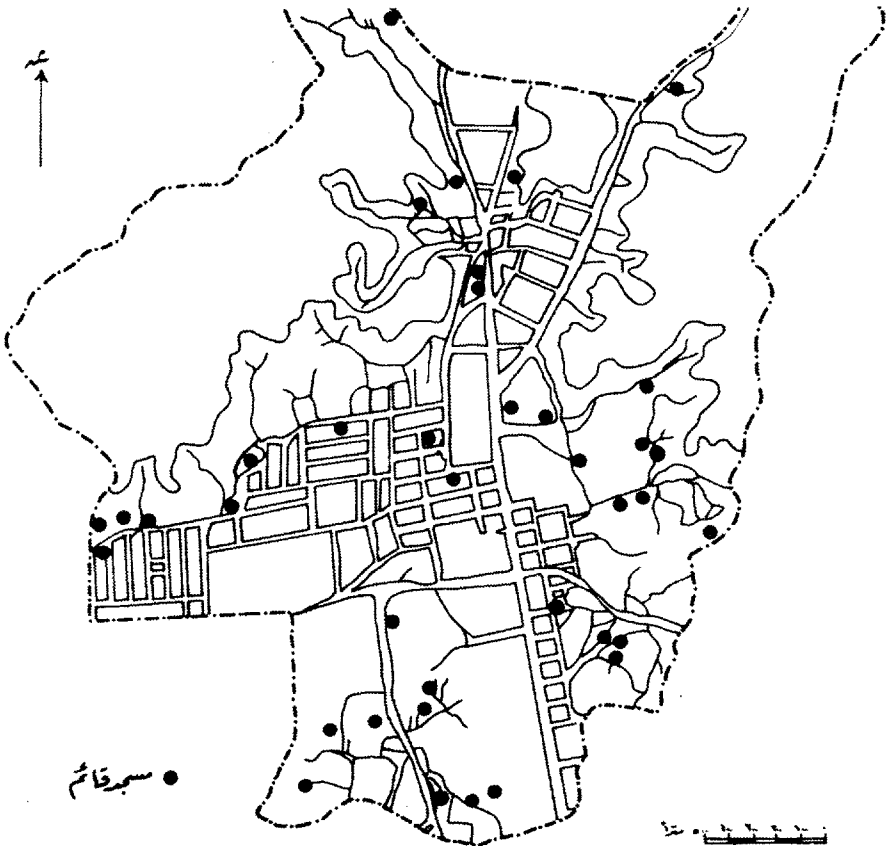

مناطق مختلف شهری مکه مکرمه و مناطق مورد مطالعه در این تحقیق

- ۱- موقعیت هر یک از مساجد موجود در این محله‌ها شناسایی و بر روی نقشه‌های تفصیلی مشخص شد.
- ۲- در هر یک از محله‌های یاد شده، نمونه‌ای از مساجد انتخاب گردید و به هدف تعیین موقعیت و مرکزیت هر مسجد نسبت به خانه‌های پیرامون آن، فاصله میان مسجد و

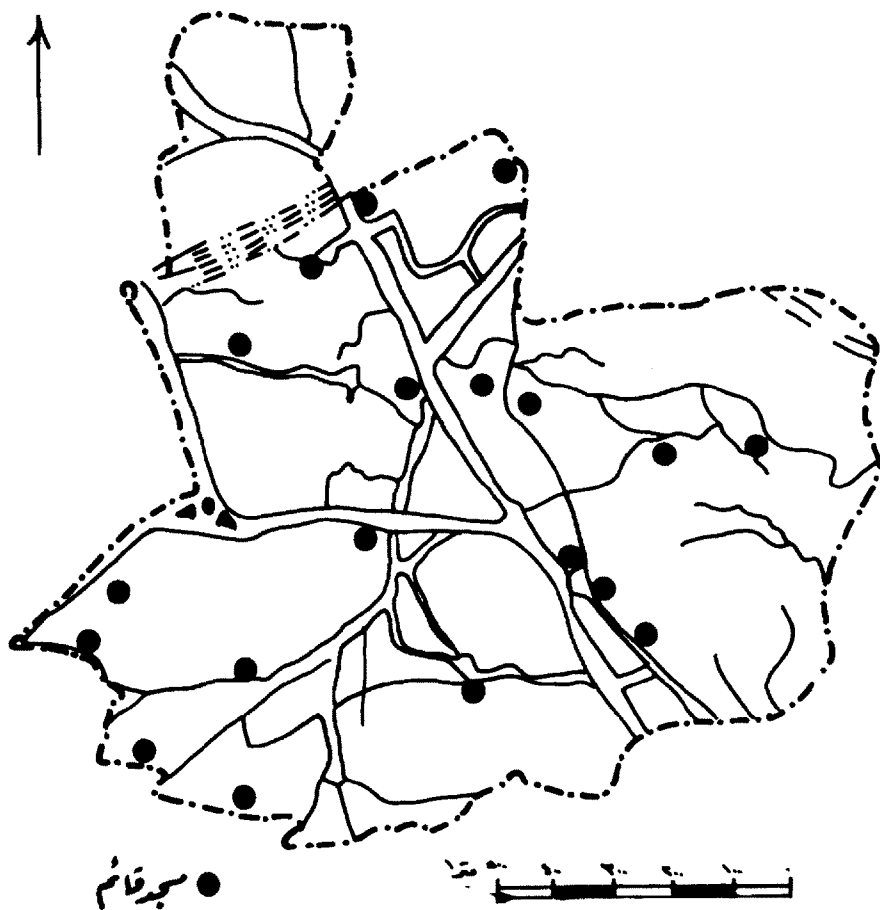

نقشه منطقه عزیزیه که مساجد موجود بر روی آن مشخص شده‌اند.

نقشه منطقه زاهر که مساجد موجود در روی آن مشخص شده‌اند.

خانه‌های نمازگزاران اندازه‌گیری شد. هدف از این اقدام آن بود که مناسب‌ترین مکان

نقشه منطقه جروول که مساجد موجود در روی آن مشخص شده‌اند.

برای ساخت مسجدها در آینده شناسایی گردد، قطر دایره مناسبی که می‌بایست مسجد در وسط آن قرارگیرد، معین شود. شناختی از تعداد مساجد لازم برای محله‌های احداثی در آینده به دست آید و سرانجام از دوگانگی در ساخت مساجد پرهیز شود.

۵ - تحلیل نتایج مطالعه

این پژوهش کوشیده است ابعادی چند از وضعیت مساجد را به لحاظ اجتماعی و همچنین از نظر برخورداری از تسهیلات و فاصله آن‌ها به خانه‌های نمازگزاران روشن سازد و از این رهگذر تصویری گویا از اوضاع مساجد مکه و فرض‌ها و راه‌حل‌های

ممکن برای رفع مشکلات آن‌ها به دست دهد.

این مهم خود در قالب دو تحلیل انجام پذیرفته است:

۵-۱- تحلیل نظرسنجی انجام شده در جامعه نمازگزاران و امامان جماعت مساجد.

۵-۲- تحلیل فاصله‌ها به هدف سنجش وضعیت مطلوب برای مساجد احدائی در

آینده.

اکنون در صفحاتی که فرا روی دارید با نتایج این مطالعه آشنایی خواهید یافت:

۵-۱-۱- وضعیت اجتماعی نمازگزاران؛ در بررسی سن نمازگزاران مساجد، در

نمونه مورد مطالعه، نتایج زیر به دست آمده است (جدول شماره ۱):

جدول شماره ۱- سن نمازگزاران در مساجد مورد مطالعه

سن	شمار افراد هر گروه	درصد آن‌ها به کل جامعه آماری
کمتر از ۲۰ سال	۵۸	۷/۵
از ۲۰ تا ۲۹ سال	۱۵۵	۲۴/۹
از ۳۰ تا ۳۹ سال	۱۵۰	۲۴/۱
از ۴۰ تا ۴۹ سال	۱۳۹	۲۲/۳
از ۵۰ تا ۵۹ سال	۶۴	۱۰/۳
بیش از ۶۰ سال	۶۸	۱۰/۹
جمع	۶۲۳	

در این جدول ملاحظه می‌شود که بالاترین درصد نمازگزاران مربوط به گروه سنی میان ۲۰ تا ۲۹ سال است و از آن خبر می‌دهد که بیشتر نمازگزاران از جوانان هستند. این پدیده که اکثریت نمازگزاران به گروه سنی جوان مربوط باشد، خود پدیده‌ای پسندیده است و در مورد کهنسالان نیز ظاهراً این احتمال مطرح است که عدم تحمل پیمودن مسافت‌های طولانی، یکی از عوامل کاهش حضور آنان در مساجد باشد.

۵-۱-۲- وضع تابعیت نمازگزاران؛ در جامعه آماری مورد بررسی، حدود ۲۲ ملیت

شناسایی شدند که البته در این میان بالاترین درصد، متعلق به اتباع عربستان سعودی بود و

۵/۵۲٪ از آمد و شد کنندگان به مساجد را همین گروه تشکیل می‌دادند. اتباع یمن با

نسبت ۱۳٪، پاکستانی‌ها با نسبت ۱۲٪ و مصری‌ها با نسبت ۱۰/۵٪ در رتبه‌های بعد قرار داشتند.

۵-۱-۳- آیا نمازگزار از ساکنان همان محله است؟ در پاسخ این سؤال که آیا نمازگزار مورد مصاحبه، از ساکنان همان محله‌ای است که در آن مسجد نمازگزارده یا از ساکنان دیگر مناطق است، کسانی که پاسخ مثبت داده بودند، حدود ۸۲٪ را تشکیل می‌دادند و بقیه از کسانی بودند که در هنگام تحقیق حاضر به صورت عبوری در مسجد مورد مطالعه حضور یافته و آن‌جا نمازگزارده‌اند. این بدان معناست که اکثریت قاطع نمازگزاران مساجد مورد مطالعه، از ساکنان همان منطقه‌ای هستند که مسجد در آن قرار دارد و از این روی دیدگاهی که آنان در پاسخ به پرسش‌ها ارائه کرده‌اند انعکاسی از یک برداشت حقیقی از وضع مساجد و نگاه نمازگزاران است.

۵-۱-۴- میزان ارتباط نمازگزاران با مساجد؛ تحقیق حاضر در صدد شناخت این امر برآمده است که آیا نمازگزاران مساجد مورد مطالعه، بیشتر نمازهای خود را در همان مساجد به جای می‌آورند یا نه. داده‌های تحقیق حاکی از آن است که حدود ۷۵٪ کل جامعه آماری مورد مطالعه، بیشتر نمازهای خود را در مساجد نمونه موضوع بررسی، که غالباً نزدیک‌ترین مسجدها به خانه‌های آنان بوده است، به‌جا می‌آورند.

۵-۱-۵- سطح خدمات در مساجد؛ تردیدی نسبت که سطح خدمات و تسهیلات موجود در مساجد، در حیات و پویایی آن‌ها و در نتیجه عنایت و اهتمام به مسجد و پاسداشت حرمت و جایگاه آن، که خواست اسلام است، تأثیر برجسته‌ای دارد.

شاید یکی از مهم‌ترین عوامل اعلام «هفته مساجد» به مدیریت وزارت حج و اوقاف عربستان، همین اهتمام به سطح خدمات رفاهی و نظافت مساجد و فراهم ساختن برخی از نیازهای اولیه و ضروری آن‌ها باشد.

چنان‌که شاید آمد و شد کنندگان به هر مسجد، شایسته‌ترین کسان برای عهده‌دار شدن مسوولیت این‌گونه خدمات اساسی باشند.

۵-۱-۶- سطح نظافت مساجد؛ در این باره داده‌های حاصل از پژوهش حاضر، به شرح جدول زیر (جدول شماره ۲) بوده است:

جدول شماره ۲ - سطح نظافت مساجد

سطح نظافت	شمار افراد در هر گزینه	نسبت این افراد به کل جامعه آماری
خوب	۳۵۹	۵۷/۶٪
متوسط	۲۲۶	۳۶/۳٪
بد	۳۸	۶/۱٪
جمع	۶۲۳	۱۰۰٪

در این جدول ملاحظه می‌شود که ۵۷/۶٪ از نمازگزاران، پاکیزگی مساجد را «خوب» دانسته‌اند.

۵-۱-۷- تهویه و تلطیف هوا؛ از آن روی که مکه در بیشتر فصل‌های سال و به ویژه در فصل تابستان دارای هوای گرم است، مسأله سرد کردن و تلطیف هوای مسجد یکی از ابعاد مهم خدمات آن به شمار می‌رود. در مطالعه حاضر و از رهگذر پرسش‌هایی که بدین امر نظر داشته و در تحلیل نتایج آن‌ها، وضعیت گزارش شده در جدول زیر (جدول شماره ۳) به دست آمده است:

جدول شماره ۳: سطح خدمات مربوط به سرد کردن و تلطیف هوای مساجد مکه مکرمه

سطح	شمار افراد در هر گزینه	نسبت این افراد به کل جامعه آماری
خوب	۴۹۴	۷۹/۳٪
نامطلوب	۱۲۹	۲۰/۷٪
	۶۲۳	۱۰۰٪

در این جدول ملاحظه می‌شود که حدود ۸۰٪ از پاسخ دهندگان، سطح تهویه و تلطیف هوا را «خوب» و تنها حدود ۲۰٪ آن را «نامرغوب» توصیف کرده‌اند که این امر نیز یا به کهنه بودن سامانه‌ها و دستگاه‌های سرما ساز مساجد و یا به عدم مراقبت و نگهداری لازم از این سامانه‌ها و دستگاه‌ها بازمی‌گردد و این پدیده در مورد بسیاری از مساجد، امری طبیعی است. البته این حقیقت ناگفته پیداست که وضعیت هوای مسجد در حضور نمازگزاران در مسجد و باقی ماندن آنان در این مکان پس از پایان نماز اثر فراوانی دارد؛ چرا که اگر هوای مسجد سرد و لطیف باشد، نمازگزاران به این

امر ترغیب خواهند شد و در صورتی که هواگرم و نامطلوب باشد تأثیر معکوسی خواهد داشت.

۵-۱-۸- توقفگاه‌های خودرو؛ مسأله توقفگاه خودرو یکی از مهم‌ترین موانعی است که ممکن است نمازگزار را از آمدن به مسجد باز بدارد، به ویژه در هنگامی که میان خانه او تا مسجد فاصله زیادی باشد. احتمالاً مشکل پارکینگ در مورد همه مراکز خدمات عمومی از قبیل بیمارستان‌ها، مدارس، اداره‌های دولتی و طبعاً مساجد، مشکلی همگانی است که خود به مشکل در طرح و برنامه از سوی نهادهای دست‌اندرکار و عدم توجه کافی به این نیاز مهم باز می‌گردد.

در پژوهش حاضر، در این باره پرسش شده است که چه میزان توقفگاه خودرو در اطراف مساجد در دسترس است. نتایج به دست آمده از پژوهش (جدول شماره ۴) روشن ساخته است که حدود ۶۲/۴٪ از نمازگزاران مورد مصاحبه، بر این عقیده بوده‌اند که در دسترسی به پارکینگ در مجاورت مسجد با مشکل مواجه هستند، در حالی که حدود ۳۷/۶٪ چنین اظهار کرده‌اند که در این باره مشکلی ندارند. این پاسخ بیشتر در مورد آن دسته از مساجدی دیده می‌شود که در برخی از محله‌های جدید شهر مکه ساخته شده‌اند یا امکان استفاده از خیابان به عنوان محل توقف خودرو در جوار مسجد وجود داشته است. در مواقع عادی معمولاً چنین کاری نیز صورت می‌پذیرد و نمازگزاران خودروهای خود را در خیابان‌های مجاور مسجد پارک می‌کنند. اما در روزهای جمعه و به هنگام نماز جمعه، از آن روی که در بیشتر مساجد پارکینگ مشخصی وجود ندارد و مردم ناگزیر می‌شوند خودروهایشان را در خیابان‌های اصلی یا حتی فرعی اطراف مسجد متوقف سازند، همین امر سبب کندی عبور و مرور در اطراف مساجد می‌شود. در مطالعه‌ای به هدف پی بردن به مقدار ضرورت توقفگاه‌های خودرو در اطراف مساجد، از افراد مورد مصاحبه پرسیده شده است چه مقدار با اهمیت وجود چنین توقفگاهی اختصاصی به عنوان حریم مسجد موافقت می‌کند. در پاسخ، اکثریتی حدود ۸۵٪ بر ضرورت این‌گونه پارکینگ‌های اختصاصی مساجد تأکید داشته‌اند تا هر نمازگزاری بتواند با آسودگی خاطر، خودرو خود را در آنجا بگذارد.

جدول شماره ۴: دیدگاه نمازگزاران در مورد وجود توقفگاه در اطراف مسجد

پاسخ	شمار افرادی که این پاسخ را داده‌اند	نسبت این افراد به کل جامعه آماری
پارکینگ وجود دارد	۲۳۴	۳۷/۶٪
پارکینگ وجود ندارد	۳۸۹	۶۲/۴٪
	۶۲۳	۱۰۰٪

۵- ۱- ۹- فاصله میان مسجد و خانه؛ شاید مسأله مسافت؛ یعنی فاصله مکانی میان خانه و مسجد و نیز توزیع جمعیتی مساجد در مقایسه با خانه‌ها، در هر یک از محله‌های شهر یکی از مهم‌ترین ابعادی باشد که پژوهش حاضر بر آن تأکید داشته است.

۵- ۱- ۱۰- فاصله خانه و مسجد در وضعیت کنونی؛ درباره فاصله مساجد موجود با خانه‌های نمازگزاران، نتایج خوبی در این جستار به دست آمده و این نتایج، خطوط کلی‌ای را در باره موقعیت مطلوب مساجد و چگونگی مرکزیت آن‌ها در فاصله میان خانه‌های مسکونی در مناطق و محله‌های مختلف به دست می‌دهد (جدول شماره ۵):

جدول شماره ۵- فاصله میان مسجد و خانه در وضعیت کنونی

فاصله اظهار شده میان خانه و مسجد	شمار کسانی که این‌گونه پاسخ داده‌اند	نسبت این کسان به کل جامعه آماری
کمتر از ۱۰۰ متر	۲۱۳	۳۴/۲٪
از ۱۰۰ تا ۱۹۹ متر	۱۰۸	۱۷/۳٪
از ۲۰۰ تا ۲۹۹ متر	۷۵	۱۲٪
از ۳۰۰ تا ۳۹۹ متر	۵۷	۹/۱٪
از ۴۰۰ تا ۴۹۹ متر	۲۰	۳/۲٪
از ۵۰۰ تا ۵۹۹ متر	۳۰	۴/۸٪
از ۶۰۰ تا ۶۹۹ متر	۵	۰/۸٪

از ۷۰۰ تا ۷۹۹ متر	۱۰	٪۱/۶
بیش از ۸۰۰ متر	۱۰۵	٪۱۶/۹
	۶۲۳	٪۱۰۰

این داده‌ها حاکی از آن است که حدود ۳۴/۲٪ از نمازگزاران خانه‌هایشان در فاصله حدود ۱۰۰ متر از مسجد قرار دارد و این درصد خوبی است. رتبه بعدی پس از این گروه، از آن کسانی است که خانه‌هایشان در فاصله ۱۰۰ تا ۱۹۹ متر از مسجد قرار دارد و خود حدود ۱۷/۳٪ از مجموع افراد جامعه آماری نمونه را شامل می‌شوند. نکته قابل توجه در این جدول آن است که نسبت کسانی که خانه‌هایشان بیش از ۸۰۰ متر با مسجد فاصله دارد نسبت چندانی پایینی نیست و به ۱۶/۹٪ می‌رسد. این خود حاکی از آن است که مساجد با شمار نسبتاً فراوان از خانه‌ها فاصله زیادی دارد.

۵-۱-۱۱- فاصله مطلوب از دیدگاه نمازگزاران؛ در مطالعه‌ای به هدف آگاهی از دیدگاه‌های نمازگزاران درباره فاصله مطلوب میان خانه و مسجد، در مساجد احدائی در آینده، به گونه‌ای که دسترسی به آن‌ها را آسان‌تر سازد، نتایج زیر به دست آمده است (جدول شماره ۶):

جدول شماره ۶- فاصله مطلوب میان مسجد و خانه از دیدگاه نمازگزاران

فاصله مطلوب از دیدگاه مصاحبه شوندهگان	شمار افراد در هر یک از گزینه‌ها	نسبت این افراد به کل جامعه آماری
کمتر از ۱۰۰ متر	۲۱۸	٪۳۵
از ۱۰۰ تا ۱۹۹ متر	۲۳۴	٪۳۷/۶
از ۲۰۰ تا ۲۹۹ متر	۷۸	٪۱۲/۵
از ۳۰۰ تا ۳۹۹ متر	۳۲	٪۵/۱
از ۴۰۰ تا ۴۹۹ متر	۱۵	٪۲/۴
از ۵۰۰ تا ۵۹۹ متر	۲۸	٪۴/۵
از ۶۰۰ تا ۶۹۹ متر	۲	٪۰/۳

از ۷۰۰ تا ۷۹۹ متر	-	-
بیش از ۸۰۰ متر	۱۶	٪۲/۶
	۶۲۳	٪۱۰۰

آن‌گونه که در جدول ملاحظه می‌شود، بیشترین درصد از جامعه آماری مورد مطالعه، بر این نظر بوده‌اند که فاصله مطلوب میان مسجد و خانه، میان ۱۰۰ تا ۱۹۹ متر است. در رتبه پس از این گروه، کسانی هستند که معتقدند فاصله مطلوب زیر ۱۰۰ متر است. این گروه حدود ۳۵٪ از جامعه آماری را به خود اختصاص داده‌اند. طرفداران فاصله مطلوب میان ۲۰۰ و ۲۹۹ متر نیز رتبه سوم را از آن خود کرده‌اند و نسبت این گروه در کل جامعه آماری، به حدود ۱۲/۵٪ می‌رسد. از این روی مشاهده می‌کنیم اکثریت قاطع جامعه آماری مورد مطالعه، که نسبت ۸۵٪ از کل این جامعه را از آن خود کرده‌اند، طرفدار فاصله میانگین حدود ۲۰۰ متر هستند.

۵- ۱۲۱- سهولت رسیدن به مسجد؛ در مقایسه میان فاصله مکانی و انگیزه درونی حضور در مسجد برای کسانی که فاصله کمتری دارند، در این پژوهش روشن شده است که اکثریت معتقدند رسیدن به مساجد در وضعیت حاضر، دشوار نیست (جدول شماره ۷):

جدول شماره ۷- میزان سهولت در رسیدن به مسجد

سهولت یا عدم سهولت دسترسی	تعداد افراد در هر گزینه	نسبت این تعداد به کل جامعه آماری
دسترسی به مسجد آسان است	۵۴۱	٪۸۷
دسترسی به مسجد دشوار است	۸۱	٪۱۳
	۶۲۳	٪۱۰۰

به نظر می‌رسد ارائه کنندگان این پاسخ، که «دسترسی به مسجد آسان است» با برهان کسانی منطبق است که نزدیک‌ترین فاصله را با مسجد دارا هستند و با مشکلی به نام دوری خانه از مسجد دست به‌گریبان نیستند؛ چه، مشاهده می‌کنیم که حدود ۸۵٪ از نمازگزاران از فاصله‌های نزدیک و پیاده به مسجد می‌آیند.

مطالعه حاضر همچنین روشن ساخته است که حدود ۸۳٪ از پاسخ دهندگان (جامعه آماری) نماز در مسجد را بدان دلیل که مسجد به خانه‌های آنان نزدیک است برگزیده‌اند و تنها حدود ۱۱٪ اظهار داشته‌اند: آمدن آنان به مسجد، به دلیل قرائت خوب امام جماعت بوده و حدود ۶٪ نیز این امر را به وجود توقفگاه‌های خودرو و سهولت پارک و وسایل نقلیه خود مربوط دانسته‌اند.

۵-۱-۱۳- وضعیت مساجد؛ در تحلیل داده‌هایی درباره وضعیت عمومی مساجد، این نتیجه ملاحظه شده است که حدود ۶۸٪ از مساجد به دست نیکوکاران ساخته شده و تنها حدود ۳۲٪ از آن‌ها بناهای دولتی هستند. این خود بی‌گمان از میزان تمایل نیکوکاران در ساخت و آبادانی مساجد از پابندی آنان به این فرمان الهی حکایت دارد که فرمود:

﴿ إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنِ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ... ﴾^۱؛

«مساجد را تنها کسانی آباد می‌کنند که به خدا و روز واپسین ایمان دارند.»

از مجموع مساجد مورد مطالعه که شمار آن‌ها به ۱۵۳ مورد می‌رسد، ملاحظه شده است که در ۶۲٪ از آن‌ها نماز جمعه برگزار می‌شود. همچنین در نتیجه پژوهش حاضر، روشن شده است که بیشتر مساجد از واحدهای مسکونی برای امام جماعت و مؤذن برخوردار نیستند؛ چه، از میان مساجد مورد مطالعه حدود ۷۰٪ فاقد واحد مسکونی بوده و تنها حدود ۳۰٪ از آن‌ها از واحد مسکونی برای امام جماعت و مؤذن مسجد برخوردار بوده‌اند.

۵-۱-۱۴- وضعیت دستشویی‌های مساجد؛ درباره این واحد، خدماتی که به دلیل نیاز فراوان و روزانه به آن‌ها در مساجد از اهمیت زیادی برخوردارند، پژوهش حاضر روشن ساخته است که حدود ۸۴٪ از مسجدهای مورد مطالعه، دارای دستشویی هستند، که این خود درصدی مناسب است و تنها حدود ۱۶٪ فاقد چنین امکاناتی هستند، هر چند البته این وضعیت در حد همین درصد نیز پسندیده نیست.

۵-۱-۱۵- مدارس ویژه حفظ قرآن؛ امروزه بیشتر مدارس حفظ قرآن در مجموعه مساجد جای گرفته‌اند و در برخی از موارد دارای ساختمان‌های مستقلی در جوار مسجد هستند و در برخی دیگر نیز در داخل خود مسجد برگزار می‌شوند. این

مدارس هم از نظر دینی دارای اهمیتی ویژه‌اند و هم فرزندان و جوانان جامعه را که غالباً از دانش آموزان و دانشجویان هستند، به آمد و شد به مساجد و فراگیری و تلاوت قرآن خو می‌دهند.

در مطالعه حاضر این نتیجه به دست آمده است که در حدود ۲۳٪ از مساجد مورد بررسی، مدارس حفظ قرآن وجود دارد و حدود ۷۷٪ فاقد چنین مدرسه‌ها یا کانون‌هایی هستند. البته این در حالی است که می‌دانیم عربستان از مدارس حفظ قرآن حمایت می‌کند و به شرکت کنندگان در این مدارس مقرری‌های ماهانه‌ای اختصاص می‌دهد و افزون بر این، نیکوکاران نیز کمک‌های داوطلبانه‌ای در اختیار این مدارس می‌گذارند.

۵- ۱- ۱۶- برخورداری مساجد از مؤذن؛ در مطالعه حاضر روشن شده است که درصد مناسبی از مساجد دارای مؤذن هستند (جدول شماره ۸):

جدول شماره ۸- وضعیت برخورداری مساجد از مؤذن

وضعیت مسجد	شمار مسجد در هر مورد	درصد نسبت به کل جامعه آماری
بدون مؤذن	۱۳۰	٪۸۵
دارای مؤذن	۲۳	٪۱۵
	۱۵۳	٪۱۰۰

بی‌گمان مؤذنان در پاسداشت اذان در اوقات خاص آن و مراقبت و نظافت مسجد، نقش برجسته‌ای دارند و غالباً در عربستان سعودی - به هنگام حضور نیافتن امام جماعت نیابت از او را عهده‌دار می‌شود. از این روی، وجود مؤذن از نیازهای اولیه هر مسجد است و اهتمام به این امر از ضرورت‌ها دانسته می‌شود.

این نیز ناگفته نماند که در عربستان سعودی اغلب مؤذنان، مانند امامان جماعت حقوق ماهیانه‌ای از دولت دریافت می‌کنند.

۵- ۱- ۱۷- سطح علمی امامان جماعت؛ در بررسی وضعیت علمی و تحصیلی امامان جماعت مساجد مورد مطالعه، روشن شد که حدود ۳۷٪ آنان از مدرک تحصیلی معتبر برخوردار نیستند (جدول شماره ۹):

جدول شماره ۹ - وضعیت علمی و تحصیلی امامان جماعت مساجد

وضعیت مدرک تحصیلی*	تعداد افراد در هر مورد	درصد نسبت به کل جامعه آماری
بدون مدرک معتبر	۵۷	۳۷٪
دارای تحصیلات تا کلاس ششم	۱۶	۱۱٪
دارای تحصیلات تا دیپلم	۲۵	۱۶٪
دارای تحصیلات دانشگاهی (مقطع لیسانس)	۴۰	۲۶٪
دارای تحصیلات تکمیلی (فوق لیسانس و دکتری)	۱۵	۱۰٪
	۱۵۳	۱۰۰٪

* به تفاوت نظام تحصیلی در عربستان و ایران توجه شود.

همانگونه که در جدول مشاهده می شود ۲۶٪ از افراد جامعه آماری، دارای مدرک دانشگاهی در حد لیسانس هستند که این درصد بسیار مناسبی است. به همین تعداد؛ یعنی حدود ۲۶٪ نیز تحصیلاتی در حد پایان مقطع متوسطه یا پایان مقطع نخست تحصیلی (پایه ششم) دارند و جالب آنکه حدود ۱۰٪ هم از تحصیلات تکمیلی مانند فوق لیسانس برخوردار هستند. این خود حاکی از این نوید است که دارندگان مدارج علمی بالا به عهده دار شدن جماعت روی آورده اند. این امر به ویژه هنگامی اهمیت می یابد که بدانیم چنین امامان جماعتی معمولاً به خوبی از عهده قرائت قرآن، مسأله مخارج حروف و رعایت تجوید برمی آیند و ممکن است وجود چنین کسانی موجب ادای هر چه درست تر و زیباتر نماز شود و خود بر اقبال مردم به نماز جماعت بیفزاید.

ناگفته پیداست که امام جماعت با چگونگی قرائت و نماز خود و با طول ندادن به نماز و سخت گیری نکردن بر نمازگزاران، نقش مهمی را در ترغیب مردم به مسجد دارد و در صورتی که روشی برعکس در پیش بگیرد، می تواند موجب گریز مردم شود. این حقیقت، هم در مطالعات میدانی و نظرسنجی از نمازگزاران به اثبات رسیده است و هم نوع رفتار مردم آن را گواهی می کند.

۵-۲-۱- پراکندگی کنونی مساجد مکه؛ برای آنکه بتوانیم تصویری روشن از وضعیت کنونی مساجد مکه و پراکندگی آن ها در مناطق مسکونی مختلف این شهر به

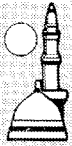
دست دهیم، به مطالعه‌ای میدانی در سه محله یا منطقه مکه پرداختیم که عبارتند از:

۱- منطقه عزیزیه

۲- منطقه زاهر

۳- منطقه جرول

برای رسیدن به درکی روشن از مساجد این سه منطقه، نخست همایش میدانی درباره این محله‌ها انجام یافت، سپس مشاهدات به دست آمده بر روی نقشه ثبت گردید و سرانجام مساجد موجود در این مناطق بر روی نقشه علامت زده شدند. (جدول شماره ۱۰).

جدول شماره ۱۰- شمار مساجد موجود در سه منطقه مورد بررسی

نام محله یا منطقه	تعداد مساجد موجود
عزیزیه	۲۷
زاهر	۳۹
جرول	۱۹
جمع	۸۵

برای پی بردن به فواصلی که نمازگزاران از خانه تا مسجد طی می‌کنند در هر یک از مساجد مورد مطالعه، چند مسجد به عنوان نمونه و همچنین شماری از نمازگزاران در هر منطقه به عنوان نمونه انتخاب شدند و در مطالعاتی میدانی، داده‌هایی درباره فاصله‌ای که هر کدام از آنان سپری می‌کنند و نیز جهتی که برای رسیدن به مسجد در پیش می‌گیرند گردآوری شد.

در نقشه شماره ۶ که مربوط به منطقه عزیزیه است مشاهده می‌کنیم که در مورد بسیاری از مساجد فاصله زیادی از آن‌ها تا خانه‌های مسکونی مناطق اطراف وجود دارد. این در حالی است که در دیگر سوی در برخی از مناطق، به ویژه در جاهایی که به خیابان‌های اصلی مشرف هستند، شاهد نوعی کار موازی و دوباره کاری هستیم.

در منطقه عزیزیه نکته قابل ملاحظه دیگر آن است که فاصله‌های میان مساجد و به تبع، فاصله‌های میان خانه‌ها و مساجد، بیش از آن چیزی است که در دیگر مناطق به چشم

می خورد. این امر ظاهراً به تصادفی بودن پراکندگی مساجد و عدم پیمایش لازم پیش از احداث مساجد در این منطقه باز می گردد و شاید هم در این میان بالا بودن قیمت زمین در مناطقی چون عزیزیه عامل دشوار کننده دیگری برای انتخاب محل مناسب احداث مساجد باشد.

اما نقشه شماره ۷ مربوط به منطقه زاهر نشان می دهد که در برخی از نقاط این منطقه دوباره کاری زیادی مشاهده می شود و تعداد زیادی مسجد وجود دارد و در نتیجه نمازگزاران با گزینه های متعددی برای رفتن به این یا آن مسجد رویاروی هستند و فاصله کمی رانیز تا مسجد طی می کنند. اما در همین منطقه و در برخی از نقاط دیگر آن، به دلیل وجود نداشتن مسجد به تعداد لازم، نمازگزاران ناگزیر به پشت سر نهادن مسافت زیادی برای رسیدن به مسجد هستند.

اما نقشه شماره ۸ مربوط به منطقه جرول تصویری کاملاً متفاوت با دیگر مناطق به دست می دهد و گویای آن است که در این منطقه فاصله میان مساجد و به طور طبیعی فاصله خانه ها تا مسجدها کمتر است. این امر احتمالاً به کوچک بودن این منطقه و قدمت آن در مقایسه با دیگر مناطق مکه و به تبع، فراوانی شمار مساجد در این منطقه باز می گردد. بی تردید مناطق قدیمی شهر در مقایسه با مناطق جدید، از تعداد مساجد بیشتری برخوردارند؛ چرا که رشد این مناطق کند بوده و این خود سبب می شده است فرصت و زمینه خوبی برای انتخاب مکان مناسب و دارای مرکزیت بیشتر برای مسجد بر حسب نیاز مردم وجود داشته باشد.

با ملاحظه نقشه های مناطق سه گانه عزیزیه، زاهر، و جرول می توان وضعیت کنونی مساجد در این منطقه را در این دسته بندی خلاصه کرد که ما اصولاً با سه نوع خانه در این منطقه مواجه هستیم:

- ۱- خانه هایی با فاصله بسیار نزدیک به مسجد.
- ۲- خانه هایی با فاصله متوسط با مسجد.
- ۳- خانه هایی با فاصله دور با مسجد.

در خلال اجرای پژوهش حاضر، مشاهده شد که نزد بیشتر افراد نمونه مورد مطالعه نوعی احساس عدم رغبت نسبت به پشت سر گذاشتن مسافت های طولانی برای رسیدن

به مسجد به منظور ادای نماز وجود دارد. این حقیقتی است که در مقایسه فاصله‌ها در نقشه‌های مناطق یاد شده نیز تأیید می‌شود.

۵-۲-۲- دیدگاهی درباره وضعیت مطلوب برای مساجد کنونی؛ چنان‌که پیشتر

گذشت مطالعاتی جغرافیایی در باره رسیدن به بهترین نظریه در مورد توزیع مجدد خدمات عمومی صورت پذیرفته است. این مطالعات کوشیده تا در درجه نخست اوضاع موجود را بررسی و تحلیل کند و سپس به فرضیه‌ای برای توزیع مجدد این خدمات برسد و آن‌گاه در پرتو معیارهایی معین^{۱۱} سیاستی جدید را در خصوص تنظیم مجدد توزیع این‌گونه از خدمات رسم کند. این مطالعات هدفی بنیادین را در نظر داشته است و آن مرکزیت خدمت یا خدمات مورد بررسی است، به گونه‌ای که هر کس به آن خدمت یا خدمات نیاز داشته باشد بتواند با صرف کمترین هزینه بدان دست یابد. در این میان شاید نظریه مراکز مرکزی (Central place theory) نظریه‌ای فراگیر در بررسی مراکز خدماتی و اندازه و حجم این‌گونه از خدمات به شمار آید.

ما در این پژوهش کوشیده‌ایم پاره‌ای از معیارها و استانداردهای موجود را در رسیدن به شناختی از وضعیت پراکندگی مساجد - و وضعیت مطلوب برای آن‌ها در آینده - به کار گیریم. از همین روی نیز در پژوهش حاضر تأکید ما بر شناخت «تعداد مناسب برای مساجد در هر یک از سه منطقه مورد مطالعه بوده و این امر از سه رهگذر انجام یافته است:

۱- اطلاع از مساحت هر یک از مناطق سه‌گانه یاد شده.

۲- به کارگیری برخی از معادله‌های ریاضی برای محاسبه تعداد مطلوب و آرمانی.

۳- مقایسه الگوی پیشنهادی یا الگو یا وضعیت موجود و بررسی میزان تفاوت بر

پایه اصول و معیارهایی که پیشتر بدانها اشاره شد.

بدین ترتیب در جریان پژوهش حاضر مساحت هر یک از مناطق سه‌گانه مکه مشتمل بر خیابان‌ها و خانه‌های مسکونی - چراکه این مناطق، مناطقی مسکونی هستند - اندازه‌گیری و سپس بر پایه معادله، نتایج لازم محاسبه شده‌اند. ناگفته نماند در این معادله A مساحت منطقه مورد بررسی، a ارزش عددی ثابت، S مسافت مطلوب میان مراکز خدماتی مورد بررسی و K تعداد مراکز پیشنهادی به عنوان متغیر مورد محاسبه است. در

این معادله، همچنین بر پایه مطالعات پیشین که در آنها بیشترین درصد از افراد مورد مصاحبه ۲۰۰ متر را به عنوان فاصله مطلوب میان خانه و مسجد مطرح کرده بودند عدد ۲۰۰ به عنوان مسافت مطلوب اتخاذ شده است. محاسبه‌های انجام یافته در قالب معادله فوق نتایج زیر (جدول شماره ۱۱) را به دست داده است:

جدول شماره ۱۱ - تعداد مساجد موجود و تعداد مساجد پیشنهادی در

مناطق سه‌گانه

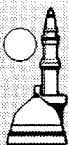
نام منطقه	تعداد مساجد موجود	تعداد مساجد پیشنهادی
عزیزیه	۲۷	۳۵
زاهر	۳۹	۲۶
جرول	۱۹	۱۲
جمع	۸۵	۷۳

آن‌گونه که در جدول ملاحظه می‌شود در منطقه عزیزیه شمار مساجد فعلی ۲۷ و تعداد مساجد پیشنهادی ۳۵ باب است. برای تفسیر این ارقام، نظریه کریستالر به خدمت گرفته شده و ارقام یاد شده در قالب آن تحلیل شده‌اند. بر پایه این نظریه (و چنان که در نقشه شماره ۹ می‌بینید) اشکالی شش ضلعی رسم می‌شود و سپس نقطه مرکزی هر شکل محل استقرار خدمت موضوع بررسی اعتبار می‌گردد.

بدین ترتیب ما می‌توانیم تفاوتی را نیز مشاهده کنیم که میان نقاط مختلف یک منطقه وجود دارد؛ چه برخی نقاط دارای مساجدی بیش از نیاز هستند و برخی دیگر اصلاً دارای مسجد نیستند. اما الگوی پیشنهادی ما همه نقاط یک منطقه را پوشش می‌دهد به گونه‌ای که هر کس می‌تواند در فاصله حدود ۲۰۰ متری خانه خود به مسجد دسترسی داشته باشد؛ چراکه الگوی پیشنهادی ما هر یک از مساجد در وسط دایره‌ای با قطر ۲۰۰ متر قرار گرفته است.

آن‌گونه که در نقشه شماره ۱۰ نیز ملاحظه می‌شود شمار مساجد پیشنهادی در مقایسه با مساجد موجود از ۳۹ باب به ۲۶ باب تقلیل یافته است. البته نکته دیگر هم در این منطقه آن است که توزیع کنونی مساجد کاملاً تصادفی است و گاه در آن تکرار و

موازات نیز دیده می‌شود تا جایی که گاه میان دو مسجد فاصله‌ای کمتر از صد متر است و این پدیده در بیش از یک نقطه از منطقه زاهر به چشم می‌خورد. از همین روی در الگوی پیشنهادی مطرح شده است که در این منطقه به جای مساجد موجود تنها ۲۶ مسجد وجود داشته باشد و این تعداد نیز بر اساس طرحی هم‌نواخت و با فاصله‌های مساوی از همدیگر توزیع شوند به گونه‌ای که به خوبی همه نقاط این منطقه از شهر را پوشش دهند.

اما درباره منطقه جرول، نقشه شماره ۱۱ نشان می‌دهد که شمار مساجد از ۱۹ مسجد یعنی تعداد واحدهای موجود به ۱۲ واحد به عنوان شمار پیشنهادی کاهش یافته است؛ چه، مساحت این منطقه از شهر زیاد نیست و با آن که در الگوی پراکندگی مساجد این منطقه شاهد نزدیکی بیشتر آن‌ها با همدیگر هستیم اما اگر بنا باشد این تعداد در منطقه با آن مساحت محدود وجود داشته باشند سامان دهی و مراقبت از آن‌ها کاری آسان نخواهد بود.

آن چه را تاکنون درباره پراکندگی مساجد گذشت می‌توان اینگونه خلاصه کرد که الگوی پیشنهادی پراکندگی مساجد در مناطق سه‌گانه یاد شده از مکه تنها توصیفی از «بایستگی‌ها» و بایدهای پراکندگی مساجد در این مناطق است. البته در صورتی که بنا باشد روشهای محتوی و تمرکزگرا در انتخاب بهترین و مناسب‌ترین محل و مسافت معقول و ناظر به مرکزیت مشخص منطقه‌ای اعمال گردد.

این الگویی است که دست کم در پراکندگی مراکز خدمات دینی در محله‌های نوساز شهر و در نقشه‌های جامع جدید شهرداری‌ها می‌توان از آن پیروی کرد.

پیانوشتها:

۱ - berry , 1967 .

۲ - , 1971 , Abernaty of Hershey , 1978 , Morrill , oet al , 1977 , orliff , 1975 , wagner at falkson ,

1970 , Austin , et al , 1974 , Brown , et al , 1974 , Dear ,

۳ - Christaller , 1933 .

۴. Rushton , 1973.

۵. Garrison , 1959.

۶. Homes , et , al , 1972 , Hodgart , 1978 , Gooper , 1963 , scott , 1970 , Tore gas , et , al ,

1971-72 , church , et , al , 1976 .

۷. بنگرید به پیوست شماره ۱

۸. بنگرید به پیوست شماره ۲.

۹. Blaock , 1979 .

۱۰. توبه: ۱۸

۱۱. Al . Ghamdi , 1981, Mehretu 1980 ,white , 1979. -

